

Laip stori bilong Pita ToRot.

Pita ToRot i katekis, Sios Lida, na martir.

Tok i go pas.

Kaspar G. Tovaninara i raitim dispela laip stori.

Long yia 1945 long de 15 bilong mun Ogas (em i de yumi tingim Jisas i kisim mama bilong em Maria i go long heven), tupela lain birua bilong Seken Wold Woa i bin stapim pait. Long hap bilong Rabaul pait bilong dispela tupela lain birua i bagarapim planti haus na planti manmeri i bin i dai. Long taim woa i pinis ol manmeri i amamas, bikos ol i no mas pret moa, bai woa i mekim ol i sik, ~~i~~ hangre, na i dai. Ol i no mas pret moa long balus i kam na tromoi bom, na masingan bai i wok long kilim ol manmeri. Woa i pinis na ol manmeri inap long wokim haus na garden, na ol inap karim pikinini na namba bilong ol manmeri i ken kamap bikpela gen.

Long hap bilong Rabaul woa i bin stat long yia 1942 na i go inap long yia 1945. Long dispela taim planti manmeri i dai. Wanpela yangpela, naispela katekis bilong lain bilong ol Tolai, em i man i bin mekim gutpela wok katekis, em tu i dai. Nem bilong em Pita ToRot. Em i bin i dai long mun Ogas long yia 1945. Yumi no save long wanem de na long wanem awa em i dai.

Bihain long woa ol manmeri bilong Rukunai i go long Ramale long ples klostu long Bitagalip. Ol Japan i bin kalabusim ol misinari long dispela ples. Ol manmeri bilong Rukunai i kam lukim peris pris bilong ol na i tokim em Pita ToRot i dai pinis. Ol i tok ol i bin planim bodi bilong ToRot long matmat klostu long Rukunai. Ol i slipim bodi bilong em klostu long bikpela kruse bilong matmat.

Pita ToRot i dai, tasol i no gat wanpela bom o katres i kilim em. Nogat. Ol soldia bilong ol Japan i kilim em, bikos em i no bihainim laik bilong ol bilong stapim lotu na pasin Katolik. Ol Japan i bin givim tok orait long man i ken maritim planti meri. Tasol Pita i tok dispela pasin i no stret. Pita i go het long mekim wok katekis na wok bilong autim Gutnius bilong Jisas long ol manmeri, na wok bilong baptaisim ol, na bilong helpim ol manmeri long stretim marit bilong ol long pasin bilong Katolik Sios. Em i skulim ol manmeri long katekismo, em i be-ten na lotu wantaim ol manmeri bilong Rukunai. Long dispela taim ol misinari i stap long kalabus bilong ol Japan.

Sapta 1

Laip bilong Pita ToRot, long taim em i stap pikinini.

Long yia 1942 ol balus na ol sip i bringim ol soldia bilong ol Japan i kam long Nu Briten. Long dispela yia Pita ToRot i winim 30 yia pinis. Mama i karim Pita long yia 1912 long ples Rakunai. Rakunai i stap klostu long Rabaul - samting olsem 20 kilomita. Nem bilong papa bilong em: Angelo ToPuia. ToPuia i bikman o luluai bilong ples. Ol manmeri i bin rispektim tru Angelo ToPuia na i harim tok bilong em, bikos em i gutpela man na em i lida tru.

Nem bilong mama bilong Pita em: IaTumul. Em i no meri bilong kros, nogat. Em i meri bilong i stap isi na meri bilong tingim na helpim ol.

ToPuia na IaTumul i bin i stap gut wantaim, na tupela i gat 6-pela pikinini. Em hia nem bilong ol: Teresia IaVarpilak, Josep Tatamai, Pita ToRot, Gebriel Telo (i dai long yia 1947) na tupela laspela pikinini i bin i dai taim tupela i liklik yet.

Angelo ToPuia i bin laikim tru ToRot. Em i bin laikim em moa olsem ol arapela pikinini, bikos ToRot i pikinini bilong harim tok na pikinini bilong rispektim papa na mama. Papa i bin ting ToRot i kisim pasin bilong em yet na bai em i kamap bikpela lida bilong ol pipel. Na i tru, ToRot i bin kamap lida, na i no lida o bikman long pasin tumbuna tasol, nogat. Em i kamap spiritual lida, em i kamap man i wok hat bilong helpim ol manmeri i pas wantaim God.

Ol namba wan tisa bilong ToRot, em papa na mama bilong em. Tasol papa i go pas tru. ToPuia i lainim ToRot long pasin bilong harim tok bilong papamama na pasin bilong rispektim na mekim gut long ol bosman, em ol lida na ol lapun bilong ples. Papamama i skulim ToRot long helpim na givim gutpela samting long ol arapela man o meri. Ol i lainim em long mekim ol prea bilong moning na bilong apinun. Samtaim ToRot i no harim tok na i hambak na papa i krosim em na samtaim i paitim em tu. ToRot i wanpela pikinini i stap hepi na i save senisim pasin nogut bilong em taim ol i tokim em long mekim olsem.

Long taim ToRot i kamap bikpela liklik em i go long skul. Sapos bikpela sik o bikpela sua i no stapim em, orait em i go long skul olgeta de. Long wan wan moning em i go helpim pater long mekim Misa. Planti manmeri i bin save long ToRot taim em i pikinini yet. Sampela i bin i go long skul wantaim em. Wanpela i tok olsem: "ToRot oltaim i namba wan long apim han na i redi long bekim askim bilong tisa". Arapela i tok olsem: "Sapos katekis i askim ol sumatin bilong autim gen stori bilong Baibel ol i bin harim long de bipo, orait, Pita i namba wan bilong apim han. Klostu oltaim em i autim stori stret na katekis i litimapim nem bilong em. Pita i yangpela yet tasol ol i orait long em i ken go long mekim namba wan konpesio na long kisim Santu Komunio.

Pita i no harim tok bilong papamama o tisa o pater long taim ol i lukim em tasol. Nogat. Maski sapos ol i no lukim em long klasrum, o long haus, o long gaden, em i mekim samting ol i tokim em long mekim. Long taim em i liklik boi yet, em i

lida pinis. Em i save stap lida bilong ol arapela yangpela bois long taim bilong wok na malolo. Em i kamap olsem "luluai" o lida bilong ol na ol i bihainim eksampel bilong em. Samtaim ol lain sumatin i hangre na ol i laik stilim drai bilong pater, tasol ToRot i stapim ol na i go pastaim long pater bilong kisim tok orait bilong kisim samting. Taim ol sumatin i mekim kain kain samting i fani em i bung wantaim ol na mekim ol samting wantaim ol. Sapos ol i mekim ol kain kain toktok nogut i gat sem, em i lusim ol i go.

Em i redi oltaim long mekim ol sakripais. Long yia 1926 Pater Ulrich i kam long peris Rakunai. Em i askim ol bois bilong i kam wanpela wanpela de inap long wanpela wik bilong helpim em long mekim Misa. Pita tasol i tok orait na i kam olgeta de. Planti ol lapun man na meri i laikim ToRot, bikos em i man bilong tingim na helpim ol. Sapos wanpela man o meri i askim Pita long helpim ol, em i helpim ol oltaim. Em i save go antap long diwai na bringim kulau o buai long ol. Ol manmeri i tingting planti long dispela pasin bilong em, bikos em i pikinini bilong bikman na olsem ol arapela manmeri i mas onaim na sevim em. Tasol ToRot i no bihainim dispela kastam, nogat. Em i daunim em yet na i wok long sevim ol.

Ol lesen bilong skul i save pinis long 12 klok belo. Sampela sumatin i westim taim na i no go kwik long haus bilong papamama bilong helpim ol long wok gaden. Tasol ToRot i man bilong soim gutpela eksampel. Taim skul i pinis em i ran i go bilong helpim ToPuia na IaTumul long wok bilong ol. ToPuia oltaim i amamas long pasin bilong ToRot bilong i stap redi bilong helpim papamama. Planti taim papa na pikinini i sindaun na i toktok long ol samting bilong skul.

Ol manmeri i bin save, ToRot i no man bilong giaman. ToBurangan, wanpela pren bilong em, long taim tupela i stap yangpela boi, i stori olsem: "Long wanpela taim ol sumatin i bin skul long klasrum na ToRot i mekim samting i no stret. Tisa Jakob i paitim ToRot. ToRot i no komplek na i no ranawe olsem sampela arapela sumatin i save mekim. Nogat. Em i larim tisa i paitim em na em i tok, tru em yet i asua na olsem em i mas kisim strafe. Long arapela taim ToRot i bin raitim samting long slet bilong em na bihain long lesen i bin soim long wanpela yangpela skulmeri. Dispela meri, Teresia IaVinevel, i tokim papamama long dispela samting. Long taim ol i askim ToRot long dispela samting, em i no giaman. Nogat. Em i tok, yes em i bin mekim dispela samting, na em i orait long kisim strafe long dispela rong em i bin mekim."

ToRot i kamap bikpela boi inap long lusim skul. Tasol em i stap long skul inap em i go long Skul Katekis long Taliligap.

Long yia 1930 Pater Laufer i senisim Pater Ulrich long peris Rakunai. Pater Laufer i toktok wantaim ToPuia na i tok mobeta ToRot i stadi bilong kamap pris. ToPuia i tingting i go na bihain i tokim pater olsem: "Pater, ating nau i no taim yet bai pikinini bilong mi o arapela pikinini i ken kamap pris. Tasol sapos yu laik salim pikinini bilong mi i go long skul katekis long Taliligap, orait, yu ken salim em i go".

Laip stori bilong Pita ToRot.

ToRot i redim ol samting bilong i go na Pater Laufer i blesim em na i tok: "Yu go na i stap gut". Taim ToPuia i harim dispela, em i tok: "Pater, yu no mas wari, em bai i stap long gutpela pasin, bikos em i pikinini bilong mi". Papa i no gat mipasin na i tok olsem. Nogat. Em i save pikinini i no wanpela Santu, tasol em i bin skulim em na i soim pasin bilong kamap gutpela man. ToPuia i bilip bai pikinini i bihainim pasin bilong em yet na bai i kamap gutpela man.

Sapta 2

Laip bilong Pita ToRot long Taliligap.

ToRot i go long Sen Pol Katekis Kolis long Taliligap. Yu lusim Rakunai na yu wokabaut inap long 8 kilomita, bai yu kamap long Taliligap. ToRot i opim bel bilong em bilong laikim nupela ples na ol nupela pren. Sampela ol studen i kam long hap bilong Nu Briten, sampela long hap bilong Nu Ailan, na sampela i kam long ol arapela ailan i stap klostu. ToRot i wok long painimaut wan wan studen i husat. Em i wok long kisim save long ol lo na pasin bilong sindaun long skul bai em i ken bihainim ol gut. Taim em i klia long ol lo na ol pasin bilong skul em i amamas na i stap bel isi. Em yet na ol arapela studen i kam hia, bikos olgeta i gat wanpela tingting na laik tasol: ol i laik sevim Jisas Krai. Dispela aidia i helpim em long bihainim taimtebol bilong skul.

ToRot i no moa liklik boi. Nogat. Em i kamap man, man i luk nais tru, man i no slek, nogat, man i laik go het. Em i klia long mining bilong dispela skul: God i laik bai em i sevim em i no long kastam bilong bipo, nogat, long we bilong God yet. Pita i harim singaut bilong God taim em i sindaun long klas, taim em i wok long gaden, taim em i malolo, taim em i spot, taim em i stap long Misa, taim em i beten. Na olsem em i hepi long mekim olgeta dispela samting, na em i tenkim God long singaut bilong em. Long klasrum em i harim gut ol skul na i mekim olgeta samting tisa i tokim em long mekim. Na sapos sampela taim tisa i no stap na ol arapela studen i hambak liklik em tu i joinim ol, tasol i no longpelataim. Sampela taim ol tisa i tokim em bilong lusim sampela pasin nogut na ol i tok save long ol mistek em i mekim long taim bilong stadi. Long dispela taim Pita i no komplén na i no kros, nogat, em i tenkim ol long givim gutpela advais na long helpim em bilong lusim ol pasin nogut.

Wok long gaden i no nupela samting long laip bilong em. Long taim em i liklik boi em i bin helpim papamama long wokim gaden. Em yet i bin wokim sampela liklik gaden, maski sapos ol brata na sista bilong em i no helpim em. Pita i save, wok i gutpela samting. Wok i sakripais na i ken kamap presen yumi ken givim long God bilong soim pasin bilong laikim em tru. Wok i ken kamap penans yumi ken mekim bilong askim God i pogivim sin bilong ol manmeri. Ol katekis i bin go long mekim wok gaden olgeta apinun. Trinde na Sande tasol nogat. Samtaim ol studen i go hait, nogut bikpela san i boilim ol, tasol Pita i skruim wok bilong klinim gaden, na ta-

Laip stori bilong Pita ToRot

nim graun, na katim gras. Ol tisa na ol studen i tingting planti long hatwok bilong em. Ol i tok Pita i no bin les wanpela taim long mekim wok long gaden. Long Trinde apinun ol studen i go long nambis bilong hukim pis na bilong waswas. Samtaim long Sarere apinun wan wan katekis i wok long gaden bilong em yet.

ToRot i man bilong laikim prea. Em i soim dispela pasin taim em i stap long haus lotu. Namel bilong de, tingting bilong em i go planti taim long God. Ol arapela katekis studen i bin toktok long dispela samting. Pita i bin laikim ol beten bung, tasol em wanpela yet i givim taim long beten tu. Long taim i no gat skul o i no gat wok, em i save go long haus lotu na toktok wantaim Bikpela bilong em. Em i save go na i tok: "gude" long Jisas i stap long Oikaristia bipo na bihain long ol samting em i mekim i olsem spot o wok o ol lesan. Bihain long kaikai em i go long haus lotu bilong tenkim Jisas long kaikai em i bin kisim. Pita i mekim Santu Maria i spesal wasantu bilong laip bilong em. Planti taim em i beten korona na i askim Santu Maria bilong helpim em long taim bilong stadi na wok, na bilong helpim em, nogut ol traim o samting nogut i bagarapim em. ToRot i amamas bikos God i bin givim presen bilong laikim prea long em, tasol em i no hambak long dispela samting na em i no daunim ol arapela studen, nogat. Em i save em i man bilong sin olsem ol arapela manmeri. Em i save God i mas helpim em sapos em i laik winim ol traim na ol pasin nogut. Em i go het long mekim olgeta samting long strong bilong em yet, tasol em i beten long God, bikos em i bilip, sapos God i no helpim man, bai man i no inap mekim samting. Em i go long konpesio planti taim na em i go long Misa na i kisim Santu Komunio olgeta de.

ToRot i man bilong mekim olgeta samting tru. Em i spot tru, em i pilai bal tru, em i mekim wok gaden tru, na em i beten tru. Spot i gutpela samting bilong stretim bodi na tingting bilong man. ToRot i no les long spot, bikos em i save, God yet i laik, bai em i mekim spot. Em i kam long spot stret long taim. Em i save kam stret long taim tu bilong mekim arapela samting bilong taimtebol. Em i save joinim ol arapela studen long olgeta kain pilai long taim bilong malolo. Tasol sapos ol studen i stat kros, em i lusim ol i go.

Pita i no inap haidim pasin bilong bel isi na bilong amamas i stap insait long em. Em i save mekim ol kain kain tok fani bai ol arapela i lap na i lusim wari bilong ol. Sapos tupela studen i kros i stap em i traim mekim wanpela tok fani na tupela i lap na i lusim tingting long belhat bilong tupela. Ol katekis na ol tisa i laikim ToRot na i amamas long ol gutpela pasin bilong em.

Wanpela taim ol katekis studen i limlimbur i go na wanpela bilong ol i hatim bel bilong ol arapela. Ol arapela i taitim han na fut bilong em na i lusim em namel bilong rot. ToRot i lukim dispela na em i ranawe i go hait. Taim ol arapela i go pinis, em i kam na i lusim rop long han na fut bilong dispela man na i wok long helpim em taim ol arapela i tok nogut long em.

Laip stori bilong Pita ToRot

Sapos em i lukim sampela studen i stap wanpis na belhevi em i go long ol na kirapim bel bilong ol long ol tok i soim pasin bilong laikim tru arapela man. Sampela studen i no soim amamas bilong i stap long skul na ol i laik ranawe. Pita i traim stapim ol na helpim ol bai ol i ken pinisim trening na ol i ken kamap gutpela katekis.

Em hia ol tisa bilong Pita long taim em i stap long Taliligap: Pater Lakaff, Pater Culhane, Brata Muller na Brata Petri. Tupela brata i bin i dai long Vunapope, em i hetkota bilong Katolik Misin bilong Rabaul Asdaiosis. Tupela pris i dai long taim bilong Seken Wold Woa bikos ol soldia bilong ol Japan i bagarapim ol.

Sapta 3

Pita ToRot i mekim wok katekis.

ToRot i stap hepi wantaim ol tisa na wantaim ol arapela katekis studen long Taliligap na i laik i stap long skul. Long taim em i stap tu yia na hap, wanpela tok save bilong Rakunai i kam long skul.

Pater Laufer, peris pris bilong Rakunai, i singaut long wanpela katekis bilong helpim em long wok bilong peris. Long dispela taim Pater Josep Theler i senisim Pater Lakaff bilong lukautim Sen Pols Kolis. Pater Josep i lukim setifiket bilong ToRot i gutpela tru. Pita i kisim save bilong i stap tisa, na save bilong autim tok bilong God, na save bilong lainim ol long musik, em ol singsing na kwaia. (OL Tolai i manmeri bilong laikim kwaia.) Pater Josep Theler i salim Pita i go long mekim pastoral wok wantaim peris pris bilong em long Rakunai. Pater Josep i blesim Pita na i givim medal bilong katekis long em.

Long Rakunai Pita i wok wantaim tupela katekis ol i no moa nupela long dispela kain wok. Pita i rispektim tupela na i harim tok bilong tupela bikos tupela i trai hat long mekim wok katekis. Pita i no wok long daunim tupela, maski tupela i no bin kisim bikpela save olsem em i bin kisim. Em i no hambak long save bilong em. Ol pipel i laikim Pita, bikos em i man bilong gutpela tingting, em i trupela lida, na em i wokman nating na i no bosman. Dispela ol pasin bilong Pita i kamap moa klia long taim ol Japan i kalabusim peris pris na Pita i givim save bilong em na taim bilong em na i yusim ol presen God i givim em bilong helpim ol pipel. Pita i rispektim ol pipel na i helpim ol long taim ol i gat wari na kain kain hevi.

Long taim Pater Laufer i stap yet long Rakunai, Pita i save go toktok wantaim em bilong kisim advais bilong em. Tupela i save toktok long ol samting bilong skul na long ol samting bilong pastoral wok. Pita i no ting dispela save em i bin kisim long Taliligap em inap, nogat. Em i wok long kisim moa save long Pater Laufer, man bilong bikpela save.

ToRot i spendim planti awa bilong skulim ol sumatin long klasrum. Em i skulim ol sumatin man na meri long katekismo, long ol prea na singsing, long rit na rait, long Tok Inglis na long ol namba. Em i no les long givim skul. Samtaim Pater Laufer

Laip stori bilong Pita ToRot

i laik luksave moa long Pita na em i tokim em long skulim sampela sumatin moa yet bihain long ol awa bilong skul. Pita i no tok: "Nogat". Em i harim tok bilong Pater. Pita i no tisa tasol, nogat. Em i man i skulim ol memba bilong kwaia bilong haus lotu, em i stap prea lida, em i stap katekis i skulim ol katekumen, na i autim Gutnius long ol pipel.

Long apinun na long ol de i no gat skul, em i save go visitim ol famili long ples. Em i tingim moa yet ol sikman. Sapos long Sande em i no lukim sampela manmeri long haus lotu em i go askim ol bilong wanem ol i no kam long lotu. Sapos em i painimaut ol i no kam long lotu, bikos ol i gat sik, orait, em i givim marasin long ol na i beten wantaim ol. Sapos em i painimaut ol manmeri i no kam long lotu, bikos ol i les, em i save kros. Ol pipel i save, em i kros, bikos em i stap gutpela wasman na i no laik bai ol sipsip bilong em i lus. Ol manmeri i save harim tok bilong em na i bihainim eksampel bilong em. Wanpela nupela luluai i senisim ToPuia, nem bilong em Tata, em i tok olsem: "Eksampel bilong ToRot i kirapim bel bilong ol man na meri bilong bihainim Kristen we bilong laip".

Pita i save go long ol manmeri i les long bihainim ol lo bilong Sios na olsem ol i no go long lotu long Sande na ol i no kisim ol sakramen. Em i traim painimaut tingting bilong ol na bihain em i toktok long bikpela, trupela laik bilong God. Sapos yumi sori, God oltaim i redi bilong pogivim rong bilong yumi. Pita i bin bringim planti manmeri i kam bek long banis bilong Jisas.

Em i rispektim Pater Laufer na i no wok egens long em. Sampela taim ol manmeri i tok pait wantaim Pater long ol samting bilong olupela kastam na olupela bilip. Tasol ToRot i sanap long sait bilong Pater na i eksplanim ol skul bilong Katolik Sios.

ToRot i wok wantaim daunpasin na pasin bilong bel isi na pasin bilong laikim ol manmeri. Ol manmeri i no harim nating skul bilong em, nogat. Ol i harim na i bihainim. ToUratu, man i bin i stap wantaim ol manmeri long dispela taim, i tok olsem: "Long dispela taim i no gat wanpela man inap resis wantaim Pita ToRot. Save bilong em i bikpela na pasin bilong em i moa gutpela olsem pasin bilong ol arapela manmeri." ToRot i traim bihainim tingting na laik bilong Jisas. Em i lukim Jisas taim em i lukim ol manmeri, na ol manmeri i lukim Jisas taim ol i lukim Pita. Em i no man bilong krosim ol manmeri nating.

Samtaim ol manmeri i stap redi long pait namel long ol yet. Pita i toktok wantaim ol na ol i sekan. Em i skruim wok bilong Jisas bilong bringim pasin bilong sekan na amamas namel long ol pipel.

Yumi manmeri i gat konsens. Em i wanpela tok insait long yumi i tokim yumi wanem samting yumi mas mekim. ToRot i man bilong bihainim konsens taim em i skelim ol manmeri na ol arapela samting. Em i tok, yumi mas bihainim skul bilong Katolik Sios na olsem yumi mas lusim sampela kastam bilong bipo. Wanpela taim ol i tokim em, ol manmeri bilong Vunavidir, em i wanpela vilis insait long peris Rakunai, i traim mekim papait o mesik long Rakunai. Long nait ToRot wantaim sampela man i wok long painim ol samting bilong papait na i bagarapim dispela samting, bikos Sios i tambuim dispe-

la samting pinis. Em i tokim ol man i bin mekim dispela samting ol i giaman Kristen. Long ausait ol i soim, ol i gutpela Katolik, ol i go long Misa long Sande na ol i kisim ol Sakramen, ol i go long Komunio tu, tasol taim ol i stap long haus bilong ol, ol i stap haidenman.

Pater Laufer na katekis ToRot i skeli-m ol danis na ol singsing. Sampela ol i larim bilong i stap (a lili, a etel, a korkor, a rumu, a kangal, a palarara). Sampela ol i tambuim, bikos ol i gat bilip haiden i stap insait long ol.

Long 14.9.1937 papa bilong em ToPuia i dai. ToRot i sori long mama bilong em na i wok long lukautim em. Nau ToRot i mekim olgeta wok bilong ToPuia bilong lukautim ol samting bilong famili.

ToRot i man bilong bikpela bilip. Dispela bilip i helpim em long beten planti. Em i no tingim ol bung beten tasol. Nogat. Em i save, sapos em i laik i stap gutpela aposel em i mas i stap gutpela pren bilong Jisas na olsem em wanpela yet i save beten planti. Dispela pasin i go moa strong bihain long taim Pater Laufer i lusim Rakunai.

ToLabit, wanpela katekis i bin statim wok katekis bipo long ToRot, i tok: "Pasin bilong ToRot i no inap hait. Em i man i gat daunpasin na man i laikim tumas Jisas long Santu Oikaristia". Taim ol soldia bilong ol Japan i kam na i kisim Pater Laufer, pater i no kisim ol hostia long tabernakel. Em i ting bai ol soldia i larim em i ken kam bek. Pita i pret, nogut ol soldia i kam na i bagarapi-m tabernakel. Em i kisim siborium wantaim ol hostia na i bringim em long haus bilong em yet, na i lai-tim lait na i putim klostu long siborium. Em i redim gut ol manmeri bilong kisim komunio. Em i karamapim tupela pinga long waitpela klos na em i givim komunio long ol pipel.

Septa 4

Pita ToRot i marit.

ToRot i maritim Paula IaVarpit. Mama i karim Paula long Ramalmal Katolik Misi long de 27 Jun 1920. Paula i wanpela meri i luk nais tru. Em i bin skul long Rakunai. Rakunai i ples bilong mama bilong em. Em i studen bilong ToRot. Famili bilong ToRot i givim brait prais long famili bilong IaVarpit. Long de 11 Novemba 1936 tupela i bin marit long haus lotu long Rakunai.

Paula i bin laikim ToRot tru taim em i stap studen bilong em. Samtaim Paula i no bin harim gut tok bilong tisa na i bin kisim wankain strafe olsem ol arapela studen i kisim. Em i mas nildaun long semen *plua*.

Paula na Pita i bin redi gut long marit bilong tupela na taim tupela i marit pimis, tupela i sindaun gut tru. Paula i bin sori tru taim ol i kilim man bilong em. Long dispela taim em i tok, em i no inap marit gen, bikos arapela man bai i no ken laikim em olsem Pita i bin laikim em. Tasol bihain long woa em i senisim tok bilong em na em i bin marit gen. Em i bin i stap yangpela yet na tupela pikinini bilong em tu i bin i st_{ap} yangpela. Ol manmeri i no tambuim em long em i ken marit gen.

Paula na Pita i bin painim ol kain kain hevi insait long marit bilong tupela tu. Paula i tok: "Long ol namba wan mun bilong marit, tupela i bin kros planti. Mi yet i asua, bikos mi no harim tok na mi les long mekim sampela samting. Wanpela taim tasol man i bin paitim mi tru, bikos mi les long mekim mat long lip bilong kokonas bilong putim long haus kuk bilong mitupela.

Taim IaVarpit i mekim dispela stori, em i la_p, bikos em i save i asua bilong em yet, na em i laik givim ekskyus long ToRot. Na em i laik litimapim em yet na i tok: "Em i no paitim mi planti taim, nogat. Em i paitim mi wanpela taim tasol". I luk olsem IaVarpit i kisim save kwik tumas na i no moa bikheth long man bilong em.

ToRot i bin laikim tru meri bilong em na i rispektim em. Em i harim komplek bilong em na i save helpim em oltaim. Taim em i gat sik, em i helpim em moa yet. Tupela i save bung na beten wantaim long moningtaim bipo long tupela i go long wok, na long nait bipo long tupela i go slip. ToRot i autim ol tingting na wari bilong em long IaPaula. Dispela samting em i bin mekim planti taim long taim ol Japan i bosim ol hap bilong Rabaul na planti manmeri i lusim Sios. Brata bilong em Tatamai i no stap long sait bilong ToRot.

Paula i save mekim bel bilong Pita i stap isi na i sapotim em na i wok long harim ol wari bilong em na i soim em, em i stap tru wantaim em. Samtaim Paula i pret, nogut wok katekis bilong man bilong em i bringim samting nogut long laip bilong em na long famili bilong tupela. Long taim Paula i tok olsem, ToRot i tok: "Em i no samting bilong yu, bai yu toktok planti long mi. Yu no inap stapim wok bilong mi. I gutpela sapos mi dai, bikos mi laikim Kingdom bilong God na ^{mi} laikim ol pipel bilong mi". ToRot i laikim tru meri bilong em na tupela naispela liklik pikinini bilong tupela, tasol em i laikim God moa yet.

Paula i karim namba wan pikinini man long de 5 Disemba 1939. Ol i kolim em Andru ToPuia. Nem ToPuia em i nem bilong tumbuna. To Burangan, pren bilong ToRot i tok: "ToRot i laikim famili bilong em na i save beten bilong helpim famili bilong em, na i save tingim Andru ToPuia moa yet. Planti taim em i save holim em long han na i save fani wantaim em. ToRot i no givim wok bilong lukautim ol pikinini long Paula tasol.

Long taim ol Japan i kam long Rabaul, Paula i karim namba tu pikinini. Em i pikinini meri. Ol i kolim em Rufina IaMama. Liklik ToPuia i bin i dai taim em i gat 6-pela yia. Liklik taim bihain long dai bilong ToRot, Paula i karim namba tri pikinini tasol em i dai bihain long mama i karim em.

ToRot i bin rispektim marit laip. Long taim ToRot i givim skul long marit, em i save yusim tok piksa na i tok, man na meri i mas bung na i mas stap wantaim olsem Jisas i stap wantaim Sios. Long taim em i stap singel man yet, em i save tok, marit i gutpela samting. Sapos marit bilong sampela manmeri i go rong na i bruk, Pita i save wok long stretim marit bilong ol. Em i save wok hat bai ol marit i no brukim marit bilong ol. Long taim em i marit pinis em i save givim wankain skul long ol manmeri olsem bipo em i save givim taim em i bin i stap singel yet. Em i stap stret

insait long marit bilong em tasol, na i wok long abrusim olgeta samting i ken bagarapim marit bilong em. Em i save skulim ol maritmanmeri na ol manmeri i laik marit long gutpela sindaun insait long marit. Planti manmeri i lukim eksampel bilong em na ol i bihainim pasin bilong i stap gut wantaim poro bilong marit.

Tarve, luluai bilong Navunaram (em i ankel bilong ToRot) i tok: "ToRot i man bilong bilip na man i stap gut insait long marit. Em i man i save tok: "Skul marit bilong Sios i no gat rong". Long taim bilong woa i no gat pris i stap, tasol ToRot i tok Sios i tambuim pasin bilong maritim moa meri. Ol Japan i tok ol man i ken maritim planti meri. Sampela man i laikim dispela tok bilong ol Japan. Tasol ToRot i egensim dispela tok. Em i laik bai ol man i stap wantaim wanpela meri bilong ol, ol i bin maritim tru. Ol Japan i kalabusim na kilim ToRot bikos em i sakim dispela tok bilong ol Japan. ToRot i no wari long dai. Em i man bilong laikim God moa olsem laip bilong em yet na em i laikim God moa olsem meri na pikinini bilong em.

Sapta 5

Pita ToRot i trupela lida na wasman.

Long yia 1942 ol Japan i kam long Nu Briten. Bisop Leo Scharmach, bisop bilong Rabaul i bin salim Pater Laufer i go long Kinigunan, klostu long Vunapope bilong skulim ol seminerien. Pater Wendl i stap long Tavuiliu i lukautim Tavuiliu na Rakunai.

Ol Japan i bungim ol misinari long Vunapope. Skul long Kinigunan i pinis. Pater Laufer i askim ol Japan na ol i givim pas i gat tok orait long Pater Laufer i ken go bek long hap bilong Rakunai. Liklik taim bihain ol nevi bilong ol Japan i salim Pater Laufer na Pater Wendl na ol sista i go long Vunapope long kem bilong ol kalabusmanmeri bilong woa. Ol pipel i no gat pris moa.

Long taim ol Japan i tokim Pater Laufer em i mas lusim Rakunai, em i singautim ToRot i kam na i tokim em long lukautim ol pipel nau. ToRot i mekim promis bilong mekim dispela wok.

Taim ol pipel i lukim peris pris i lusim ol, ol i sori tru. Tasol ToRot i tokim ol: "Sapos i no gat pris, orait katekis i mas kamap wasman bilong ol lain sipsip bilong Jisas". ToRot i bilip na hop long God na dispela samting i helpim em long mekim gut long ol pipel na long mekim gut moa yet long ol i gat sik na i stap long kalabus bilong ol Japan na ol i pulap long wari na ol i pret long woa. ToRot i no tingim ol wanblut na ol wantok bilong em tasol. Nogat. Nau em i kisim ples bilong pris na em i mas tingim olgeta pikinini bilong God, olgeta bratasusa bilong Jisas. Em i save, sapos em i no mekim gut wok bilong em, bai God i givim strafe long em bihain long dai bilong em.

ToRot i no wanpela longlong man bai i mekim kain kain samting bilong hatim bel bilong ol Japan. Nogat. Sampela taim em i go lukim ol na i toktok wantaim ol long pastoral wok bilong em olsem bipo em i save go lukim Pater Laufer na toktok wantaim em. Long taim em i toktok wantaim ol Japan em i kisim save long tok ples bilong ol. Long wanpela wanpela Sande em i singautim ol manmeri i kam long lotu. Em i beten na

singsing wantaim ol na i ritim Gutnius na i autim tok bilong Gutnius long ol. Long wanpela wanpela de bilong wik em i go long skul na i givim lesen long ol sumatin. Em i baptaisim ol bebi na i witnesim marit bilong man wantaim meri. Sapos wanpela man o meri i dai nating o sapos wanpela bom i kilim em, orait Pita i mekim lotu bilong planim bodi bilong em. Planti taim em i tokim ol manmeri i mas i go wantaim em long Bitagalip na kisim komunio long han bilong Pater Junemann. Pater Junemann i bin hait na olsem ol Japan i no kalabusim em.

Long pinis bilong yia 1942 ToRot i lukim ol Japan i bigin lukluk long olgeta samting bilong kisim save long olgeta samting. Em i tokim ol manmeri i mas kisim olgeta samting bilong haus lotu na bilong haus bilong pater na i mas haitim olgeta dispela samting. Liklik taim bihain ol Japan i brukim tupela haus na i wokim ol liklik haus bilong ol long bus nabaut. ToRot i askim ol manmeri long wokim wanpela kunai haus long Palnalama i klostu long graun bilong Katolik Misin. ToRot i skruim wok tisa bilong em long dispela haus. Ol pipel i amamas long wok lida bilong ToRot.

Ol Japan i rausim ol manmeri long haus bilong ol. Ol pipel i stap long ol hul bilong maunten na long ol kain kain haus giaman. Long Sande tasol ol i save bung wantaim Pita long Palnalama bilong mekim lotu na beten na singsing long God. Sampela man i bringim tok save long ol Japan long dispela pasin bilong bung long Sande. Ol Japan i tambuim bung long Palnalama na ol manmeri i no moa bung long dispela ples. Wanpela taim tasol ol i bin bung yet, em Krismas nait long yia 1943.

ToRot i wokim nupela ples bilong wok bilong em. Em i stat visitim ol manmeri long ol ples hait bilong ol insait long bus. Em i tok ol i mas stap strong na bilip long Jisas Krai na long Kingdom bilong God. Ol i no mas lusim bilip long God. Nogat. Ol i mas bihainim ol skul bilong Sios. Em i beten wantaim ol sinmanmeri. Em i redim ol manmeri long gutpela dai bilong ol. Em i planim bodi bilong ol daiman long pasin Katolik. Ol man i bringim tok save gen long ol Japan long pastoral wok bilong ToRot. Ol Japan i tambuim ToRot long bungim ol manmeri long beten. Nau ToRot i mekim pastoral wok bilong em long nait tasol, nogut ol Japan i belhat long em. Em i no laik bai ol man nogut i ripotim em gen long ol Japan. Em i save ol inap long ripotim em, tasol dispela tingting i no stapim wok bilong em bilong autim Gutnius bilong Jisas. Jisas yet i bin tok: "Yu mas laikim God long bel bilong yu olgeta na long tewel bilong yu olgeta na long tingting bilong yu olgeta...Na yu mas laikim ol arapela man olsem yu laikim yu yet." ToRot i skruim wok bilong em i go, maski ol Japan i harim o i no harim tok save long ol wok bilong em. Em i tok: "Sapos mi dai, em bikos mi tingim God wanpela tasol."

Long sampela de em i wokabaut hait i go long Vunapope na bringim ol santu hostia i kam long Rakunai. Em i givim komunio long ol sikmanmeri na ol lapun na ol i manmeri klostu i laik i dai. Sapos Oikaristia i stap long haus bilong em, em i save askim ol manmeri, haus bilong ol i stap klostu long haus bilong em, bilong i kam adorim Jisas na sindaun tingting long em na beten na singim ol song bilong lotu.

ToRot i no mekim wok katekis long ples bilong em tasol. Nogat. Em i save go lukim

na helpim ol katekis long Vunalaka, Vunavidir na Nangnangunan. Em ol vilis insait long peris Rakunai. Em i visitim ol dispela ples, em i skulim ol manmeri long bihainim bilip Katolik, em i baptaisim ol bebi na skulim ol manmeri i laik marit na em i witness marit bilong ol. ToLura, katekis bilong Vunavidir i tok: "Long taim pait bilong tupela lain birua bilong Seken Wold Woa i kamap bikpela na ol manmeri i pret long wokabaut long ol rot, ToRot i wok long salim ol pas long 3-pela vilis na i tok save long pait i go olsem weanem."

ToRot i bin lukautim gut ol pipel long taim bilong woa. Em i tingim moa yet na helpim tru ol manmeri ol i bin i stap kalabus bilong ol Japan. Long nait em i save raun na askim ol manmeri long givim em sampela kiyau bilong kakaruk, sampela kakaruk na kain kain kaikai na taim san i kamap em i hait na i go long Vunapope na i givim olgeta samting long Pater Laufer na ol arapela misinari. Ol balus i begin long tro-moim bom long Vunapope na olsem ol Japan i wokim nupela kem bilong ol kalabusmanmeri bilong woa long ples Ramale, em i samting olsem 8 kilomita lusim Vunapope i go. ToRot i sori tru long ol pater na brata na sista ol i bin i stap long dispela kem na ol i hangre. Wanpela taim em i askim ol pipel bilong bungim ol kaikai na blanket na klos. Em i saterim trak bilong ol Japan bilong bringim ol popo na banana na ananas, na ol kakaruk na ol kiyau na ol arapela kain kaikai na ol laplap samting bilong karamapim skin bilong ol manmeri i stap long kem. Tasol ol Japan i stapim dispela trak na i kisim olgeta samting.

Long Krismasde long yia 1944 ol Japan i bringim 4-pela sista M.S.C. i kam long Vunaiara. Em i S. Dorothy, S. Gertrude, S. Helena, S. Lucia. Ol Japan i kalabusim ol long Sen Pol Bainings na i laik bringim ol long Ramale. ToRot i go lukim ol na i askim ol manmeri long bringim kaikai na ol arapela samting ol i nidim long ol. S. Gertrude i tok: "Mipela i bin i stap 17 de long Vunaiara, tasol mipela i no sot long kaikai na sop na marasin. Olgeta de ol pipel i bringim samting long mipela. Ol i bringim planti samting tumas na mipela inap long helpim ol arapela manmeri ol i bin nidim dispela helpim tru". Taim ol Japan i kisim 4-pela sista i go long Ramale ToRot i askim ol bilong givim gude bilong em long Pater Laufer. Em i salim ol ripot bilong wok bilong em long Pater tu. Em i tok save haumas manmeri i bin stretim marit na haumas taim em i givim sakramen bilong baptismo.

Ol Japan i bin holim sampela soldia bilong Indonesia long Vunalaka vilis. Taim ToRot i harim ol dispela soldia i hangre tru, em i kilim sampela kakaruk na praim ol na redim arapela kaikai tu na i bringim long ol. Ol soldia i amamas na i tok tenkyu long em. Ol i laikim ToRot tru na ol i sori tru taim ol i harim ol Japan i kilim ToRot long Navunaram.

Sapta 6

ToRot i tok strong, yumi no ken senisim lo bilong marit.

ToRot i bilip tru long sakramen bilong Kristen Marit. Long dispela taim planti manmeri i rispektim na bihainim lo bilong marit. I no gat pris i stap, tasol sapos

man na meri i kirapim laik bilong i stap marit ol i kam long ToRot na em i witness marit bilong ol na i askim God long blesim marit bilong ol.

Taim ol Japan i kam long Rabaul ol i kirapim gavman bilong ol. Ol i kolim dispela gavman Minzebu. Wanpela man bilong Minzebu, nem bilong em Kueka i gat opis bilong em long Vunakalkalulu. Long dispela ples tu ol i makim namba wan luluai bilong dispela eria, nem bilong em ToPoe, i kamap majistret bilong harim kot.

Long mun Jun long yia 1942 Kueka i singautim ol luluai i kam long miting. Em i tokim ol, i gutpela sapos man i maritim tupela meri. Tupela luluai tasol bilong hap bilong Rakunai (bilong Nangnangunan na bilong Vunalaka) i egensim dispela tok. Tok bilong man i ken maritim moa meri i go kwik long olgeta ples na planti man i orait long dispela tok. Ol i no gat strong bilong Misa na bilong konpesio na bilong komunio bilong sakim dispela kain traim. Taim ToRot i harim dispela tok em i tink: "Nau mi mas tok strong bilong stapim dispela pasin haiden, mi mas soim bilip bilong mi, mi mas skulim ol manmeri long mining bilong sakramen bilong marit, maski sapos long dispela mi mas i dai".

Namba wan i laik bihainim tok bilong Kueka em ToM... plisman bilong ol Japan i bin wok long Vunaiara. Em i laik kisim IaMentil, meri bilong ToVinau. Dispela meri i Katolik. ToPalangia, papa bilong IaMentil, (dispela papa i Metodis), wantaim ToRot i stapim IaMentil long maritim dispela plisman.

Sampela man i bihainim tok bilong Kueka na i kisim namba 2 meri. Wanpela em ToKabang, tultul bilong Raluan namba 2. Arapela em ToA, tultul bilong Rakunai. ToRot na ToLapar, luluai bilong Raluan namba 2, na Tarue, luluai bilong Navunaram i tokim tupela man bilong stapim dispela pasin bilong brukim lo bilong God na salim meri bilong arapela man ol i bin kisim bai i go bek long man bilong ol. Tasol tupela man i sakim tok. Tupela man i kisim tok orait bilong plisman ToM.. na bilong plismasta, nem bilong em Meshida.

Nau ToRot i save: 2-pela man bilong gavman, em Meshida na Kueka i egens long em. Meshida i tambuim ToRot long mekim lotu na Kueka i givim tok orait long maritim moa meri. ToRot i tingim tok bilong Jisas: gutpela wasman i no ken larim ol weldok i kam na bagarapim ol sipsip. Em i mas helpim ol sipsip, maski sapos em i mas dai. Ol wasman nogut tasol i save ranawe taim ol weldok i kam.

ToRot i no hetim na i no daunim ol man i bagarapim marit, tasol em i bihainim pasin bilong Jon bilong Baptais na i tok: "Yu no ken kisim meri bilong brata bilong yu".

Plisman ToM.. i strong long maritim IaMentil. Em i tokim Meshida long dispela samting. Meshida i singautim ToVinau, man bilong IaMentil na i pasim em long diwai (popo) na i larim em i stap tupela de long diwai na bihain i larim em i go.

Ol i bringim stori bilong dispela samting long ToRot. Orait, ToRot na luluai Tata i singautim IaMentil i kam na tupela i skulim em long bihainim lo bilong sakramen bilong marit na i stap meri bilong ToVinau. Ol i tok mobeta em i stap long Rakunai inap mangal bilong plisman ToM.. i pinis. Plisman ToM.. i harim dispela samting

na em i belhat long ToRot.

Nau bikpela traim i kam long luluai Tata na em tu i tingting long maritim namba tu meri. ToRot i tok strong long em, em i no mas givim eksampel nogut long ol pipel. Tata i tok: i tru, em i bin tingting long maritim namba tu meri. Em i tok: "To-Ro-~~t~~ i no pret long mi. Em i tok strong mi mas lusim tingting long kisim namba tu meri na mi mas kam bek long pasin Katolik. Bihain Tata oltaim i tok: "ToRot i gut-pela man na em i holi. Em i no tingim bodi bilong man tasol, nogat. Em i tingim sol bilong man pastaim na olsem em i no pret long ol luluai na ol maniman".

Taim Tatamai, brata bilong ToRot i rausim meri bilong em na i kisim arapela meri, ToRot i no sarap, nogat. Em i tokim Tatamai bilong kisim bek meri bilong em. Tatamai i no harim tok. Orait, ToRot i tok em i mas lusim Taogo, ples bilong tupela. Tatamai i ripotim ToRot long plisman ToM.. na ToM.. i ripotim em long Meshida.

Bihain Tatamai i tanim bel na i kam bek long Taogo na i stap gen wantaim IaTili, meri tru bilong em. Taim ol Australia i givim kompensesen mani long ol manmeri i bin lusim samting long taim bilong woa, Tatamai i givim kompensesen mani bilong em long peris pris, bilong soim em i sori tru na i laik stretim rong bilong em. Em i sori, bikos em i bin rongim ToRot, man i bin kisim ples bilong Krai. Tatamai i mekim gut-pela konpesio na bin i stap gut tru wantaim meri bilong em IaTili inap meri i dai.

Taim ol Japan i kalabusim ToRot, ol manmeri i save, em i stap kalabus, bikos em i egensim pasin bilong maritim moa meri. Ol Japan i no wari tumas long pasin bilong em bilong brukim lo i tambuim lotu Katolik. Katekis ToLabit i tok: "Tultul ToKabang i bin ripotim mitupela ToVema, em tu i katekis, long brukim lo i tambuim lotu Katolik. Ol Japan i hatim mitupela tasol. Ol i tok: "Sapos yutupela i no stapim lotu Katolik, bai yutupela i kalabus na i dai. Na ol i larim mitupela i ken go fri. Mi save ol plisman bilong hap bilong mipela i wok long ripotim mipela ol katekis".

Ol plisman bilong ami bilong ol Japaⁿ i singautim planti taim ToRot i mas kam long kot, bikos em i brukim tambu long mekim lotu, long givim baptismo, long stretim marit na em i egensim tok bilong maritim moa meri. Ol i wok long tambuim ToRot, tasol ToRot i skruim wok bilong Jisas i go, maski sapos long dispela em i mas dai.

Ol lo bilong ol gavman bilong ol Japan i no wankain long olgeta hap bilong Gabelle. Long not kos klostu long Rabaul, long Rolavolo na long ol ples klostu long taun Rabaul ol Japan i tambuim wok bilong ol katekis na bilong ol pastor Metodis. Long hap bilong Reimber, Rakunai na Tavuiliu dispela tambu i go strong long ToRot tasol, na i gat man i wok hait na i ripotim em long ol Japan.

Sapta 7

ToRot i sanap long kot na i tok
yumi mas bihainim skul bilong Katolik Sios.

Ol plis bilong ami bilong ol Japan i singautim ToRot planti taim long kot. Namba wan taim ol i singautim em i mas kam long Rabaul. Ol Japan i no stap longpela taim long Rabaul yet na ol i singautim ToRot namba wan taim i mas i kam long kot. Luluai

Tata i go wantaim em. Ol i askim ToRot em i save mekim lotu wantaim ol pipel o nogat. ToRot i tok, yes.

Long dispela namba wan kot ToKeta, em bipo i stap long seminari, i helpim em. ToKeta i tokim ol Japan em i luluai bilong ol Tolai. Tingting bilong ToKeta i go bilong helpim ol pipel, nogut ol Japan i wok long bagarapim ol. ToKeta i mekim wok bilong "tanim tok" long kem Kempitai. Em i save long tok Inglis na em i save gut tru long tok Japan.

To Keta i kamap man i stap namel long ol Japan na ol Tolai. Planti taim em i wok long tanim tok long kot. Em i save skulim ol pipel ol i mas tok wanem samting long kot. Em i bin helpim planti manmeri na ol i no kisim strafe long kot o ol i kisim liklik strafe tasol. Sampela soldia bilong ol Japan i pret long em. Em i save givim strafe long ol soldia bilong ol Japan taim ol i stilim kaikai o kakaruk bilong ol pipel.

Long namba wan kot bilong ToRot, ToKeta i wok long tanim tok. Em i skulim ToRot wanem samting em i mas tok taim ol i askim em long em i mekim lotu wantaim ol pipel o nogat. Long dispela taim kot i no givim strafe long ToRot, bikos lo bilong tambuim lotu i no kamap pablik yet.

Ol Japan i no tambuim lotu tru. Ol i tambuim bikpela bung bilong mekim lotu tasol. Ol i orait long lotu bilong ol liklik grup. Ol i tambuim bikpela bung, bikos ol balus i save tromoi bom long ol hap bilong Rabaul.

ToRot i mekim lotu bilong Sande long Palnalama. I no gat bikpela bung tumas bikos ol manmeri bilong Rakunai tasol i kam. Dispela lotu ol i bin mekim long moningtaim.

Namba tu taim ol i singautim ToRot wantaim luluai Tata i mas kam long kot. Ol i go long kot long Rakakalok o Ramata (Tunnel Hill). Ol Japan i askim luluai: "Em i tru ToRot i save mekim lotu wantaim ol manmeri o nogat?" Luluai i tok: "Yes, em i tru". Ol Japan i tok: "Bigin bilong tude na i go, i tambu tru long bungim ol manmeri na lotu wantaim ol". Dispela woa i go het long asua bilong Kristen Sios". Ol Japan i ting ol manmeri i askim God bilong rausim ol Japan long hap bilong ol. ToRot i tok: "Sios na woa i tupela arapela arapela samting. Sios i no asua long dispela woa i go het, tasol Sios i strongim ol pipel bai ol i gat inap helpim taim ol i mas harim tok bilong yupela..." Ol plis i tokim em long pasim maus na ol i tok: "Nau i tambu tru long mekim lotu".

ToRot na Tata i kam bek long Rakunai. ToRot i ting ol Japan i brukim lo bilong God. I no gat man i ken tambuim lotu long God. Orait, ToRot i no stapim pastoral wok bilong em. Em i tokim ol pipel: "Ol Japan i tambuim ol lotu tasol mi mas mekim wok katekis bilong mi".

ToRot i no moa givim skul na i no moa bungim ol sumatin long skul na i no moa beten wantaim ol manmeri long haus kunai long Palnalama. Tata na sampela man i helpim ToRot na ol i wokim hul insait long maunten klostu long haus bilong ToRot long Taogo. Dispela hul i gat 3-pela rum. Long wanpela wanpela rum i gat arapela arapela grup bilong ol pipel long taim bilong lotu. ToRot i save go long wan wan rum na hel-

pim ol grup long taim bilong lotu. Em i save bungim na skulim ol sumatin long wanpela rum bilong dispela hul.

ToRot i save tokim ol manmeri: "Yupela mas beten long moningtaim insait long hul". Em i tok olsem bikos em i pret nogut ol bom i bagarapim ol pipel na em i pret tu long ol spai o man i hait ^{na lukluk} bilong luksave long samting na bihain ol i go ripotim dispela samting long ol Japan. Ol plisman na ol man i laik maritim moa meri ol i was long ToRot moa yet.

Meshida, plismasta bilong hap bilong Vunaiara, i singautim ol lida - ol luluai, i mas kam long miting. Em i tokim ol: "Nau ol lotu i mas pinis". Ol luluai i orait long dispela tok. ToRot tu i stap long dispela miting, tasol em i no putim han antap bilong soim orait bilong em. Taim ToRot i kam bek long miting, em i tokim ol pipel: "Mi no ken lusim yupela. Yupela i mas kam long beten long moningtaim tasol". ToRot i bilip em i mas harim tok bilong God moa olsem tok bilong man. Em i go het long mekim dispela wok bilong em, tasol em i no inap haitim dispela wok.

Namba tri taim ol i singautim ToRot i mas kam long kot. ToRot na Tata i wokabaut i go long Rabaul, tasol ol balus bilong ol Amerika i stat long tromoi bom, tupela i hait na bihain i kam bek long Rakunai. Tupela i no go long Rabaul.

ToIura, wanpela katekis i tok: "Ol Japan i ting ToRot i lida bilong olgeta katekis. Wanpela taim ol Japan i singautim ol luluai i mas kam long kot na i mas luksave long samting bilong kot. Ol i salim pas long ToRot tu na i tokim em, em i mas bringim ol katekis i kam wantaim em. ToRot i save long tok ples bilong ol Japan. Ol Japan i askim em long tok ples bilong Japan. ToKeta, man bilong tanim tok, i wok olsem man i stap namel bilong ol Japan na ol katekis. Sampela taim ToRot tasol, em wanpela i go long kot. Wanpela taim em i no kam bek. Em i tokim Tatamai, brata bilong em: "Ol Japan i panisim mi na i tok mi mas digim hul insait long maunten.

Ol i singautim ToRot i mas kam long kot planti taim. Ol birua bilong em i tingting planti long bilip na hop bilong em i go long God. Ol i tokim ToRot, sapos em i mekim lotu wantaim ol manmeri, bai ol i kilim em. Tasol ToRot i no pret. Em i tok: "Mi mas mekim wok bilong mi. Mi mas i stap witnes bilong Jisas Krai". Em i tokim ol manmeri, ol i mas beten olgeta de. Wanpela wanpela man o meri i mas beten bilong em yet, na tu wanpela wanpela famili i mas bung na beten korona long haus bilong ol, na ol famili i mas kam bung wantaim ol wantok famili. ToRot i hait na i visitim ol sikmanmeri na long nait em i beten klostu long bodi bilong ol daiman. Taim san i kamap ol i planim bodi tasol na ol i no beten moa.

To Ioio, brata bilong ToBunangan i bin wok wantaim ol Japan long Toma. Em i kisim bikpela sik. Em i kam bek long Rakunai na i dai. Ol i beten bilong helpim sol bilong em long wanpela wanpela haus bilong ol. ToRot i tambuim ol, ol i no mas tok tok long dai bilong em. Ol i hait tasol na ol i planim bodi bilong em long matmat long Tavulabung, klostu long Rakunai Misen Stesen.

ToRot i save mekim Sande lotu inap em i dai. Maski ol spai, maski ol tambu bilong ol Japan, ToRot oltaim singautim ol manmeri i kam long Sande lotu. Ol arapela katekis i stapim Sande lotu, em wanpela i no stapim.

Katekis ToIura i tok: "Taim pait i kirap bikpela tru na ToRot i no inap kam long Kadakada bilong visitim ol pipel, orait em i wok long salim ol pas na i tokim ToIura i mas tingim moa yet ol manmeri i gat sik na i laik i dai. Em i mas helpim ol long kirapim sori. Em i tokim em bilong dilim ol pipel long ol liklik grup na bai ol i no mas bung long bikpela bung long beten.

Sapta 8

Ol i ripotim ToRot long ol Japan.

ToRot i go het long mekim wok katekis, maski tambu bilong ol Japan. Em i hait wantaim ol pipel long ol hul insait long maunten (=tanel). Ol Japan i bin makim sampela man olsem plisman o spai bilong ol. Wanpela man i spai long ToRot em plisman ToM... Taim em i harim ToRot i witnesim sakramen bilong marit long nupela marit em i ripotim dispela samting long ol Japan, na ol i kalabusim ToRot.

Ol Japan i pret long displela God ol manmeri i save pre long em. Ol i tambuim ol prea. Plisman ToM... i laik bekim nogut long ToRot, bikos em i stapim marit bilong em wantaim IaMentil.

Wanpela wanpela Sande ToM... i kam long Palnalama na wokabaut long ol hap klostu na i lukluk na i wok long painim ToRot wantaim ol manmeri long taim bilong lotu. Tasol ToRot i lusim Palnalama na i hait long ol tanel long Taogo.

Long wanpela Sande long moningtaim ToRot i witnesim marit bilong ToRuga wantaim IaTeret, na ToLauren wantaim IaPraide. Long belo taim ToIura, katekis bilong Kadakada i bringim ToMeten wantaim IaMaul long ToRot bilong witnesim marit bilong tupela. ToRot i krosim ol. Em i tok bilong wanem yupela i kam let. Nau em i taim bilong ol spai i wok long painim lotu bung. Tasol ToRot i sori long tupela i laik stretim marit long lo bilong Sios, ol i wokabaut longwe rot i kam, na em i witnesim marit bilong tupela.

Taim ToIura na ToMetin wantaim IaMaul i wokabaut i kam long lukim ToRot, ol i bungim plisman ToM... Plisman i tok: "Gude, yupela i go we?" Ol i tok: "Mipela i go lukim ToRot bilong em i witnesim marit." Tripela i no bin save ToM... i wanpela spai i laik ripotim ToRot. ToM... i go long plismasta Meshida na i ripotim ToRot.

Long Mande moning Meshida i salim ToInui bilong kisim Tatamai, brata bilong ToRot i kam. Meshida i askim em: "ToRot i bin bungim ol manmeri asde na i lotu wantaim ol o nogat?" Tatamai i tok: "Yes". - "Yu bin lotu wantaim ol?" - "Yes". - "YU save brata bilong yu i gat tambu long mekim lotu?" - "Yes". Meshida i kisim stik na paitim het bilong Tatamai na i tok em i mas stap kalabus inap wanpela mun.

Bihain long dispela kot Meshida na ToM... i go long Taogo long ples bilong ToRot. Ol i go insait long tanel, ples we ToRot i save mekim lotu na ol i go insait long wanpela wanpela haus bilong 3-pela brata. Ol i brukim sutkes bilong ol na i kisim kain kain samting. Long haus bilong ToRot ol i kisim Baibel, katekismo, tupela krus, na tupela asasais buk i gat ripot bilong ol marit na bilong ol baptismo. Long haus bilong Tatamai ol i kisim renkot. Long haus bilong Telo ol i kisim wanpela benk

buk bilong benk bilong Australia. Ol i bin painim mani bilong Australia long haus bilong Telo na Tatamai.

Bihain long dispela ol i singautim ToRot. ToRot i wok long gaden bilong ol soldia bilong ol Japan bilong planim kauka-u, taro, banana na tapioka. Ol i tokim ToRot i mas karim olgeta samting ol i bin painim na i mas go wantaim tupela long Vunaiara long kot. Ol i larim^{Telo} i stap bikos em i sik na i no inap long wokabaut.

Ol i kam long Vunaiara long 2 klok apinun. Ol i bringim ToRot long wanpela hul aninit long graun bilong harim kot. Tatamai i sanap ausait, tasol em i harim toktok bilong ol. Meshida i askim ToRot: "Yu bin mekim lotu asde?" ToRot i tok: "Yes". Plisman i kisim stik na paitim het na bros na nek bilong ToRot na i tok em i mas stap kalabus inap 2-pela mun.

Bihain long kot ToRot i tokim Tarue, ankel bilong em: "Pastaim em i askim mi, mi mekim lotu wantaim ol pipel o nogat. Bihain em i askim mi, em i tru mi save tambuim pasin bilong maritim moa meri o nogat. Plismasta i panisim mi moa long namba tu sas". Wankain tok ToRot i bin givim long ToPaula, meri bilong em. Em i tok: "Bipo oltaim Tata o ToKeta i save helpim mi long kot. Tude i no gat wanpela i kam bilong helpim mi bai mi no mas go kalabus."

Tarue i tok: "Dispela namba tu sas, em sas long sakim tok bilong Kueka bilong maritim moa meri, i mekim na ToRot i go long kalabus. Meshida i laik grisim ol lain i wok wantaim em na olsem em i kalabusim ToRot na i no laik larim em i go fri. Dispela samting i bin kamap long bigin bilong yia 1945. Long dispela de bilong kot ol i kalabusim ToRot long ples daun insait long dispela hul i hul bilong harim kot. Sampela de bihain ol i singautim Telo i kam long kot. Ol i sasim em long mekim wok spai bilong helpim ol Australia, bikos ol i painim benk buk bilong benk bilong Australia long haus bilong em. Ol i taitim em long diwai popo na ol i paitim em inap em i lus tingting. Long dispela taim ol i bagarapim em na em i no moa strong olsem bipo. Telo i no mekim wanpela wok spai bilong helpim ol Australia. Ol i sasim Tata-mai long holim mani bilong Australia long haus bilong em, tasol ol i no paitim em.

Long apinun tru ol plisman i larim ToRot i ken lusim hul na i ken kam ausait. Tatamai i kam toktok wantaim em. ToRot i tok: "Sapos man i dai, bikos bom o masingan i kilim em, mipela i sori long em. Tasol sapos man i dai bikos em i wok long kirapim Kingdom bilong God, dispela man bai i kisim prais bilong em long heven".

Sampela manmeri i longlong ol i no save bilong wanem ToRot i stap kalabus. Tarue, ankel bilong ToRot i ting, em i stap kalabus bikos Meshida i painim mani bilong Australia long haus bilong ol brata bilong ToRot. Long wanpela apinun em i kam long kalabus na i askim ToRot long dispela samting. ToRot i tok: "Ol i no sasim mi long holim mani bilong Australia, nogat. Mi stap kalabus, bikos mi mekim lotu wantaim ol manmeri. Ol i sasim tupela brata bilong mi, bikos ol i gat mani bilong Australia. Ol i sasim mi, bikos mi mekim wok bilong God. Mi no pret. Mi no ken senisim tingting na mi no ken lusim God, na mi no ken lusim wok bilong God, na bihainim laik bilong man tasol. Nogat tru. Mi save ol Japan i no ken larim mi go fri. Mi save long strafe

bilong ol, bai ol i kilim^{mi} i dai." Tarue i go toktok wantaim Meshida na i askim em bilong larim ToRot i go fri. Meshida i tok, bihain bai em i larim em i go fri. Em i giaman, bikos em i no larim em i go fri, nogat. Ol i kilim em.

Long kalabus ToRomano, katekis bilong Malagunan, ol i kalabusim em bipo long ol i kalabusim ToRot, i askim ToRot: "Bilong wanem yu stap kalabus". ToRot i tok: "Bikos mi witnesim Katolik maritim bilong man wantaim meri na mi mekim lotu wantaim ol pipel".

ToVarmari na ToBinabak, tupela Methodis, ol i kam long kalabus bihain long ol i kalabusim ToRot. Tupela i askim ol spai bilong ol Japan: "Bilong wanem ToRot i stap kalabus?" Ol i tok: "ToRot i wok hat na olsem Katolik Sios i stap laip long Rakunai, em i no harim tok bilong ol Japan i tambuim wok bilong Sios".

Ol pipel bilong Vunalaka vilis i mekim kain kain toktok taim ol i harim ToRot i stap kalabus. Sampela i ting ToRot i gat planti soldia bilong ol Japan i pren bilong em bai ol i helpim em i kamap fri. Tasol dispela tingting i no stap longtaim, bikos ol i harim Tatamai tu i stap kalabus. Ol i harim tu stori bilong wok bilong plisman ToM... Planti taim ol i bin lukim em, em i raun raun nating long hap bilong Palnalam. Nau ol i ting: "Em i bin raun raun long dispela hap bikos em i mekim wok spai bilong ripotim ToRot long ol Japan. ToUvave, katekis bilong Vunalaka i tok: "ToRot i go kalabus na i dai bikos em i egensim tok bilong maritim moa meri".

Bihain long wanpela mun ol Japan i larim Tatamai i go fri. Tata, luluai bilong Rakunai i go askim Meshida bilong larim ToRot tu i go fri. Meshida i tok: "ToRot i man nogut. Em i tambuim pasin bilong maritim tupela meri, na em i wok long bungim ol manmeri long lotu bikos em i laikim tumas pasin bilong beten. Yu no save ToRot i man nogut, a?" Tata i tok dispela tok i no tru. Meshida i no larim ToRot i go fri.

Sapta 9

Pita ToRot i redi long dai.

ToRot i stap kalabus long Vunaiara. Haus kalabus em i wanpela haus kunai i stap long ples daun bilong ol maunten. Dispela haus i stap antap long graun na i gat veranda bilong em. 8-pela man i stap spes na i ken i stap long dispela haus. Long baksait bilong dispela haus, wanpela liklik haus kuk i stap. Em tu i haus kunai. Haus polis i stap samting olsem 7-pela mita long fran bilong haus kalabus. Em tu i haus kunai. Aninit long haus polis i gat hul aninit long graun, em ples bilong harim kot. Ol balus i no inap lukim dispela hul. Long dispela hul ol i bin kalabusim ToRot long namba wan de bilong kalabus. Long dispela hul ol i bin harim las kot bilong em. Long dispela hul ol i bin kilim em. Klostu long dispela haus polis na haus kalabus i gat liklik maunten. Antap long dispela maunten i gat haus bilong Tarue, em i luluai bilong Navunaram. Em i ankel bilong ToRot.

Long taim ToRot na Tatamai i stap kalabus, tupela i wokim banis pig na i lukautim pig bilong ol Japan. Bihain ToRot i kamap kuki bilong ol kalabusman. Tatamai i wokim sampela gaden bilong ol Japan na planim banana, kauka-u, yam na arapela samting. Ol

i bin bagarapim bodi bilong Telo na em i no gat strong bilong wok hat.

Long olgeta sait bilong haus polis na haus kalabus ol i planim ol banana. Ol wanblut na ol pren bilong ol kalabusman i pret long ol Japan na long ol spai bilong ol Japan, em ol "plisboi", na ol i no save kam klostu. Ol i save bungim ol kalabusman insait long ol banana o long haus bilong Tarue.

Long namba wan de bilong kalabus ol i larim ToRot long hul aninit long haus plis. Bihain em i stap long dispela haus kalabus klostu long haus plis inap long sampela mun. Ol wanblut na ol pren i save kam lukim em. Mama bilong em IaTumul na meri bilong em IaPaula, tupela i kam olgeta de. Ol i redim kaikai bilong em na bringim i kam na tupela i toktok wantaim em.

Long wanpela de susa bilong ToRot IaVarpilak na IaTali, meri bilong Tatamai na IaTumul, mama bilong ToRot i kam. Ol i lukim 3-pela brata i sindaun klostu long paia na ol i hatim skin bilong ol. Ol i lukim 3-pela i kama^{long} tarangu pinis na ol i sori^{tupela} tru. Mama i krai nogut tru. ToRot i tokim em: "Mama, yu no krai. Mi mekim gutpela samting na long dispela mi stap kalabus. Tupela brata i stap kalabus bikos ol Japan i painim mani long haus bilong tupela". ToRot i ting dispela sas long mani i no bikpela samting na bai tupela brata i ken go fri. Em i tok: "Ating bai ol i kalabusim yupela olgeta, na bai yumi olgeta i stap wantaim long kalabus."

Long wanpela de ol wanblut i bringim samting bilong baim kalabus bilong Telo. Meshida i lukim Telo i no gat strong bilong wok hat na em i orait long Telo i ken i go. ToRot i traim bilong baim kalabus bilong em yet na bai em inap i go bek long meri na pikinini bilong em. Em i salim brata bilong em Telo long Vunavidir na i askim katekis ToLura bilong helpim em. Telo i kam bek na i bringim ol kakaruk na kiyau na kaikai bilong gaden. Tasol Meshida i no larim ToRot i lusim kalabus.

Bihain long wanpela mun ol i larim Tatamai i go fri. Pastaim ToRot i ting bai em tu i ken go fri, tasol em i lukim pasin bilong ol Japan, na em i save: em i mas i dai. Em i holim bilip na em i trastim God, em i God i save lukautim olgeta samting. ToRot i no wok long painim ol giaman ekskyus bilong lusim kalabus.

Luisa IaKatai (bihain em i kamap Sista M. Adriana F.M.I.) i bin visitim ToRot planti taim. Long taim ToRot i no bin stap kalabus yet, em i tokim Luisa: "Bai ol i kalabusim mi, bikos mi mekim wok bilong Sios". Taim ToRot i stap long kalabus em i tokim em: "Bai mi dai, bikos mi laikim Kingdom bilong God. Plis tok save long ol pipel bilong mi, ol i mas pre bilong helpim mi". Long arapela de, ToRot i tokim em: "Sapos ol Japan i askim yu, orait yu tokim ol, mi bin bungim ol pipel long ol tanel na mi bin lotu wantaim ol na mi bin skulim ol sumatin. Sapos mi dai pinis, yu no ken ting i gat arapela asua na mi dai. Nogat. Mi dai bikos mi mekim wok bilong Sios. Sapos God i larim ol birua i kilim mi, bai mi dai bikos mi wokman bilong Sios. Mi bilip God i gutpela olgeta na em i save laikim mipela tru. Mi redi long dai bilong soim tenkyu long God, na bilong soim pasin bilong harim tok bilong God, na bilong soim pasin bilong laikim God, na bilong soim: mi bilong Krai na mi memba bilong Sios".

Em i tokim ToVarmari: "I no longtaim na bai ol Japan i larim yu i go fri. Mi no save bai ol i mekim wanem samting long mi". Long wanpela arapela man i stap long kalabus, em i tok: "Ol Japan i strong long bagarapim mi, bikos mi stap katekis na mi man i tok strong, Sios i gutpela samting".

Long taim ToRot i stap long kalabus em i save kirapim bel bilong ol arapela katekis na i tokim ol, ol i mas wok long autim bilip bilong ol. Ol plis bilong ol ami bilong ol Japan i givim tok orait long kirapim bikpela singsing bilong amamasim ol pipel bilong Palnalama. Plismasta Meshida i givim tok orait long ToRot i ken i go lukim singsing, tasol em i salim ol plis-gat i go wantaim em, nogut em i ranawe (ToRot i no bin traim wanpela taim bilong ranawe). Long dispela taim ToRot i bungim ToUvae. Tupela i go long hul bilong maunten. ToRot i tok: "Yu mas go het na soim bilip bilong yu na skruim wok katekis bilong yu i go". Arapela katekis ToVarto, em man i kism ples bilong ToRot long Rakunai, i bin bungim ToRot long dispela de tu. ToVarto i tok em i lukim, ToRot i no gat sik, nogat, em i stap gutpela olsem bipo, taim em i no stap long kalabus yet. ToVarto i askim ToRot: "Yu stap fri nau o i no yet?" ToRot i wok long lukluk long wanpela man i danis na i tok: "Nogat".

Bihain long singsing ol plis-gat i bringim ToRot i kam bek long Vunaiara. Ol arapela kalabusman i bin i stap kalabus wantaim ToRot long dispela taim i tok: "ToRot i no gat sik, em i stap gutpela na i hepi". Tasol long dispela taim em i kism liklik kus na Tarue, ankel bilong em i askim Meshida bilong larim ToRot i ken slip long haus bilong em inap kus i pinis.

IaTumul, mama bilong ToRot na Lusua IaKatai i kam lukim ToRot. ToRot i tokim tupela: "Yupela hariap na nau tasol yupela i go bek long ples. Yupela mas tokim ol manmeri ol i no mas bung long bikpela bung bilong mekim lotu. Wan wan man o meri na wan wan famili i mas beten long haus bilong ol yet. ToRot i wari long ol pipel bilong em nogut ol tu i mas karim pen na i mas i dai. Em i tokim tupela: "Yupela i go nau na i tokim Tatamai, Telo na IaVarpilak ol i mas beten bilong helpim mi". Mama i kirap nogut long toktok bilong pikinini bilong em. Em i lukluk long pes bilong em na i sori tru. ToRot i daunim het bilong em na i tokim tupela ol i mas hariap na i mas go kwik long haus bilong tupela.

Long de bihain IaPaula, meri bilong ToRot i kam lukim em. Em i bringim sampela kaikai i kam. ToRot i askim em long bringim samting bilong sev, na nupela waitpela laplap bilong em, na korona bilong em, na kruse bilong katekis, na waitpela sios na tai. Em i tokim meri bilong karamapim olgeta samting long limbum na karim i kam long Vunaiara.

Long de bihain, long Fraide moning, IaPaula i bringim olgeta dispela samting long Vunaiara. Em i kam wantaim tupela pikinini Andre ToPuia na Rufina IaMama. Em i bringim ol kaikai em i bin redim: kakaruk, yam. ToRot i kaikai liklik tasol na em i tok em i no laikim moa. Dispela samting i mekim IaPaula i kirap nogut na i pret. Em i no save bilong wanem ToRot i mekim olsem. Em i askim Pita gen long lusim wok katekis na i stap man nating tasol. ToRot i tokim em: "Em i no samting bilong yu. Em i gutpela

sapos mi ken i dai bilong litimapim nem bilong God Papa, na God Son, na God Spiritu Santu, (taim em i tok olsem, em i mekim mak kruse), na bilong helpim pipel bilong mi. Ol i toktok liklik taim tasol na ToRot i hariapim ol i mas go bek kwik long haus bilong ol.

Long dispela de IaTumul, mama bilong ToRot tu i kam long lukim pikinini. Em i bringim kaika-i: kaukau, mamiok na sayor. ToRot i tokim mama: "Ol plis i tokim mi, long apinun bai wanpela dokta bilong ol Japan i kam bilong givim marasin long mi. Mi long-long long dispela tok, bikos mi no gat sik". ToRot i ting em i giaman trik bilong ol Japan bilong pinisim em. Dispela tok ToRot i bin givim long mama bilong em, na em i givim tu long ToBinabak.

IaTumul i go hariap long haus bilong em na i tokim IaVarpilak, pikinini meri bilong em: "ToRot i tok: 'Tude bai ol Japan i putim mi long hul aninit long haus polis' - em ples ol i bin kalabusim em long namba wan de bilong kalabus. Na em i tok 'long dispela ples wanpela dokta bilong ol Japan bai i givim marasin long mi'".

Sapta 10

ToRot i dai olsem martir.

Tarue i bin toktok wantaim Meshida na bihain em i go lukim ToRot. Taim em i kam long veranda em i lukim bodi bilong ToRot. Pes bilong em i lukluk i go antap tasol bodi bilong em i slip long sait liklik. Wanpela han bilong em i stap aninit long het bilong em. Sotpela patpela pinga tasol i sanap na 4-pela arapela pinga i pas. Wanpela lek ol i tanim na putim aninit long arapela lek. Kapok i stap long nus na ia bilong ToRot na long het bailong em ol i taitim hap bilong retpela laplap. Nek bilong em i solap na i gat sua. I luk olsem ol i pasim nek bilong em, bai em i no ken kisim win. Ol Japan i putim hevipela plank long nek bilong em. Tarue i bin harim nois bilong man i traute na em i ting ToRot i bin traim kisim win.

Wanpela plisboi i go long Rakunai long Tata na i tok: "Katekis bilong yupela i dai". Luluai i askim em: "Olsem wanem, wanem samting i bin kamap?" Plisman i tok: "Em i gat liklik sik na i dai".

Tata i winim taur na i singautim ol manmeri i kam. Em i tokim ol: "ToRot i dai pinis". ToBurangan na ToAnot i ran i go long Vunaiara na ol i painim bodi bilong ToRot i stap long veranda yet.

Tupela i lukim ol kapok long ia na nus na ol i lukim sua long nek bilong ToRot. Ol i lukim samting olsem gris bilong kandel i kam ausait long maus na nus na ia bilong daiman. Ol i lukim mak bilong sut long lep han bilong em.

ToBurangan na ToAnot i kisim bodi bilong ToRot na karim i go long haus bilong Tarue. ToBurangan i tok, long dispela taim bodi bilong em i no kol na i no strong yet. I luk olsem ToRot i stap laip yet.

Wanpela man, Tulue, i ran i go long Taogo na i tok save long meri bilong ToRot na long ol wanblut bilong em long ToRot i dai pinis. Olgeta manmeri bilong Rakunai i go wantaim Tata long Vunaiara long haus bilong Tarue.

Ol luluai, ol katekis, ol wanblut, ol pren i tok ol Japan i kilim ToRot bikos em i man i save tok Sios i gutpela samting, na em i wanpela wasman tru i save soim rot i go long Kingdom bilong God. Jisas i bin tok: "Sapos wanpela man i lusim laip bilong em yet bilong helpim ol pren bilong em, i no gat pasin bilong laikim arapela man i winim dispela pasin" (Jon 15:13). Olgeta manmeri bilong Rakunai i tok: "Mipela i save, ol i kilim katekis bilong mipela. Mipela lukim ol i putim kapok long nus na long ia bilong em bai em i no ken harim na i no ken kisim win. Long nus, na ia, na maus bilong em samting olsem gris bilong kandel i kam ausait. Dispela samting i smel olsem wanpela marasin nogut tru. (Tatamai, brata bilong ToRot i tok dispela samting i smel olsem lip bilong mango). Taim mipela i wasim na bilasim bodi bilong em, mipela i lukim mak bilong sut long lep han bilong em. Mipela i lukim mak bilong hevipela plank ol i bin putim long nek bilong em na i krungutim, bai em i no ken kisim win, na olsem nek bilong em i bruk i go daun. Dispela olgeta samting i soim, ol Japan i wok long bagarapim em inap em i dai".

Tarue i tok: "Dispela toktok: bai dokta i kam na givim marasin, na dispela liklik retpela laplap i pas long het bilong em, na dispela mak bilong sut bilong marasin long lep han, ol i samting bilong trikim na giamanim ol manmeri, bai ol i ting ToRot i gat sik na long dispela sik em i dai". Tarue i tok: "I no gat wanpela man o meri i lukim ToRot i gat sik. Mipela olgeta i lukim, ol Japan i kilim i dai ToRot dispela man mipela olgeta i bin laikim tru". Tarue i metodis, tasol em i tok: "ToRot i dai bikos em i save gut tru long ol samting bilong Sios bilong em". Taim ol Katolik i harim dispela tok bilong Tarue, ol i tingting planti.

ToBurangan i tok: "Taim ToRot i liklik yet mipela i save long em. Em i masolman, em i strongpela man, em i man i no gat sik. I no gat wanpela taim bikpela sik i kisim em. Long taim mipela i painim bodi bilong em, mipela i save ol i bin kilim em i dai. Ol Rakunai i kisim bodi bilong em long Navunaram na karim i go long Rakunai. Ol katekis i mekim lotu bilong planim man i dai na bihain ol manmeri i planim bodi bilong ToRot long matmat long Tavulabung, em i olsem 400 mita klostu long haus lotu bilong Rakunai. Ol manmeri i no lusim pasin bilong bung long lotu, nogat. Ol i skruim dispela pasin bilong bung long beten na taim ol i stori long dai bilong ToRot ol i amamas bikos ol i lain bilong dispela man i no pret.

Stori bilong laip bilong ToRot i no dai long Rakunai, nogat, ol i stori long em yet. Ol manmeri, ToRot i bin witnesim marit bilong ol, ol manmeri ToRot i bin baptaisim ol, ol manmeri ToRot i bin stap tisa bilong ol, ol katekis i bin wok wantaim em, ol man i bin i stap wantaim em long kalabus, ol i toktok planti long em. Ol i tok ToRot i wanpela gutpela man tru. Ol soldia, ol misinari ol manmeri i bin i stap wantaim em, olgeta dispela manmeri i sori tru taim ol i harim, em i dai, bikos ol i kilim em.

ToRot i givim eksampel long olgeta Kristen bilong PNG. Sapos yu katekis o tisa, sapos yu lida insait long Sios o insait long Gavman, i gutpela sapos long de na long nait, yu wok long kirapim gutpela sindaun bilong ol pipel. Sapos yumi kamap manmeri bilong bihainim laik bilong God, bai yumi kirapim pasin bilong trupela Kristen laik,

^{stapim}
 na pasin bilong kros pait, bai yumi wok bilong mekim ol manmeri bilong ol ailan na bilong ol hailand na bilong ol nambis i stap wanpela pipel bilong PNG. Sapos yumi ol sitizen nating na yumi ol manmeri i holim stia, sapos yumi wok bung wantaim, bai yumi ken i stap long pasin bilong wanbel insait long PNG. Sapos yumi harim tok bilong ol lida bilong Gavman na lida bilong Sios, bikos God i laik ol i stap senis bilong em yet namel long yumi, bai pasin bilong wanbel i ken win. Mi laik sotim dispela tok na mi tok: "Yu no hambak long biknem bilong yu, nogat, yu mekim wok yu mas mekim".

Long taim ol Japan i pasim Sen Pols Katekis Kolis long Taliligap long yia 1942 i go inap long 1965 i no gat wanpela katekis kolis. Long de 20 Ogas 1965 ol i bin o-pim wanpela katekis kolis long Kubair long not kos rot long hap bilong Rabaul. Dispe-la kolis ol i kolim Pita ToRot kolis.

Long yia 1969 ol i muvim dispela kolis i go long Vuvu. Long yia 1972 ol i muvim em i go long Kinigunan klostu long Vunapope. Long dispela kolis ol i givim trening long ol nupela lain katekis bai ol i ken i go na mekim Kingdom bilong God i ken win long kantri bilong yumi.